МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

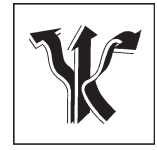

МАУП

В. Є. САФОНОВА, В. Я. БОБРОВ

ОСНОВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ І ПІДПРИЄМНИЦТВА

Частина І

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник
для студентів вищих навчальних закладів

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2014

УДК 330
ББК 65.011.3я7
С21

Рецензенти: *В. С. Савчук,* д-р екон. наук, проф., член-кор. НАН України
В. Б. Захожай, д-р екон. наук, проф.
В. І. Куценко, д-р екон. наук, проф.

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 3 від 27.03.13)

Затверджено Міністерством освіти і науки України (лист № 1.4/18-Г-138.1 від 10.01.09)

Сафонова В. Є., Бобров В. Я.

С21 Основи ринкової економіки і підприємництва: підруч. для студ. вищ. навч. закл. — Ч. 1 / В. Є. Сафонова, В. Я. Бобров. — К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2014. — 346 с. : іл. — Бібліогр. : с. 337–342.

ISBN 978-617-02-0147-8

У підручнику висвітлено актуальні проблеми ринкової економіки та підприємництва на основі економічної теорії. Зміст і структура підручника втілюють сучасні надбання вітчизняної та світової економічної науки. Першу частину присвячено висвітленню базових методологічних положень економічної теорії у політекономічному аспекті.

Підручник устаткований необхідними таблицями, рисунками, графіками, запитаннями для самоконтролю рівня засвоєння теоретичного матеріалу і забезпечує можливість використання новітніх освітніх технологій.

Для студентів, аспірантів і викладачів вищих навчальних закладів. Підручник буде корисним також науковцям, керівникам та службовцям державних установ, працівникам комерційних структур, усім, хто прагне оволодіти основами ринкової економіки і підприємництвом.

УДК 330
ББК 65.011.3я7

© В. Є. Сафонова, В. Я. Бобров, 2014
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2014
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2014

ISBN 978-617-02-0147-8

ПЕРЕДМОВА

Визначальна особливість сучасності полягає в тому, що світ перейшов у XXI століття, в якому мають відбутися нові трансформації у соціально-економічному розвитку суспільства, подальший поступ у галузі науки, техніки, технології, інформації. Усі ці процеси органічно поєднані з економікою, яка набуває нової якісної основи — інноваційно-інформаційної.

На передній план сучасного цивілізаційного розвитку вийшла освіта, в якій все пріоритетніше місце посідає набуття економічних знань в умовах ринкових перетворень. Економічна освіта має сприяти формуванню мислення, що відповідає об'єктивним умовам нашого часу, розумінню складних мікро- та макроекономічних процесів як на національному рівні, так і на рівні світової економічної системи.

Сучасний етап розвитку України характеризується формуванням стабільного ефективного ринкового господарства. Ринок докорінно змінює вимоги до змісту й характеру праці спеціалістів. Їхня робота може бути успішною за умови, що вони здатні на основі економічних знань самостійно аналізувати ситуацію, приймати виважені рішення, нести за них відповідальність і виявляти творчу ініціативу. Щоб домогтися цього необхідна ґрунтовна економічна підготовка, передусім з економічної теорії, яка є теоретичною і методологічною основою усіх конкретних економічних дисциплін. Саме на цій основі стає можливим розкриття закономірностей та механізму розвитку ринкової економіки і підприємництва.

Для формування сучасного економічного мислення, підготовки фахівців нового покоління необхідно не тільки розробляти фундаментальні проблеми економічної теорії, а й підготувати принципово нові підручники та впровадити новітні технології навчання. За структурою і змістом підручник відповідає навчальній програмі вищих навчальних закладів освіти. Пропонований читачеві підручник підготовлений на основі тривалого викладання авторами економічних дисциплін у вищих навчальних закладах в Україні та за кордоном, опублікованих монографій, підручників, навчальних посібників та інших видань з проблем економічної теорії, механізму ринкових перетворень, системи вищої освіти й управління. При підготовці підручника автори використали найсучасніші публікації вітчизняних та

зарубіжних учених. Підручник вирізняється глибиною аналізу, різноманітністю теоретичних проблем, оригінальністю подачі матеріалу, логічною послідовністю та сконцентрованістю викладу. В ньому органічно поєднані теоретичне висвітлення проблем ринкової економіки з наочністю подачі матеріалу. Ретельне ознайомлення та вивчення цього підручника сприятиме формуванню ринкової психології, буде надійною базою знань з основ підприємницької діяльності.

У підручнику запропонована нова структура викладання та вивчення курсу. Він складається з двох частин: перша присвячена проблемам теорії, в якій у політекономічному аспекті розкривається сутність економічних законів, категорій, основних понять та об'єктивних економічних процесів; у другій на основі теоретичних положень та конкретного матеріалу досліджуються закономірності та механізми функціонування ринкової економіки й підприємництва на національному рівні та у світовому господарстві, виходячи з мікро- та макроекономічних процесів розвитку.

Це один з перших підручників нового покоління, який увібрав кращий вітчизняний та світовий досвід і забезпечує можливість впровадження новітніх освітніх технологій. Основні категорії економічної теорії подані у цілісній, системній взаємозалежності, що забезпечує органічне входження у макро- та мікроекономічний простір. Енциклопедичний характер висвітлення матеріалу підручника надає можливість самостійно вивчати економічні процеси, систематизувати, вибудовувати логічно послідовні цілісні економічні знання.

З метою полегшення та підвищення ефективності вивчення змісту розділів у підручнику, крім словесного, використані наочний і практичний методи навчання. Зокрема, наочний матеріал подано у вигляді графіків, схем, таблиць та інших засобів зорового сприйняття матеріалу. До кожного розділу підручника додаються термінологічний словник та перелік контрольних запитань і завдань, які мають закріпити засвоєння навчального матеріалу.

Завершує підручник список використаної літератури, а також тих видань, які можуть бути рекомендовані викладачем під час вивчення окремих тем.

Автори усвідомлюють, що у такому фундаментальному підручнику, в якому розглянуто багато проблем національної і світової економіки, однаково повно висвітлити усі питання неможливо. Значною

перешкодою є не тільки швидка зміна різних економічних явищ і процесів у житті країни, у світі в цілому, а й недосконаліть (або відсутність) законодавчих актів та науково обґрунтованих управлінських рішень з проблем сучасного та перспективного розвитку країни.

Автори сподіваються, що вивчення матеріалу підручника зможе принести значну користь в оволодінні економічними знаннями кожному, хто прагне глибоко пізнати процеси ринкових перетворень і розвитку підприємництва в Україні. Автори із вдячністю приймуть всі зауваження та пропозиції щодо вдосконалення змісту і форми подання навчального матеріалу.

РОЗДІЛ 1
НАУКА ЕКОНОМІКА

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ ВСТУП

ЕКОНОМІКА (*economics*) — 1) господарство, сукупність законів, об'єктів, процесів, що використовуються людьми для забезпечення життя, задоволення потреб завдяки створенню необхідних суспільству благ, умов і засобів існування із застосуванням праці; 2) наука про господарство, способи його ведення людьми, відносини між людьми в процесі виробництва і обміну товарів, закономірності господарських процесів.

ЕКОНОМІКС (*economics*) — економічна наука, що вивчає теоретичні засади економічних процесів у практичному аспекті. Термін запровадив англійський економіст А. Маршалл. Економікс заснована на теорії попиту і пропозиції, вивченні ринкової рівноваги, конкуренції, поведінки виробників і споживачів на ринку тощо.

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (*economic policy*) — система цілей, напрямів і методів втручання (регулювання), які використовує держава, уряд на тому чи іншому етапі розвитку країни. Економічна теорія є основою визначення цілей економічної політики, зокрема формування державного бюджету країни, вирішення проблем економічного зростання, повної зайнятості населення, економічної ефективності виробництва, стабільності рівня цін, економічної свободи, справедливого розподілу доходів, дотримання оптимального балансу міжнародної торгівлі, міжнародних економічних угод тощо.

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА (*economical system*) — система, що історично виникла або встановилась як діюча в країні сукупність принципів, правил, законодавчо закріплених норм, які визначають форму і зміст основних економічних співвідношень у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічного продукту.

ЕКСПЕРИМЕНТ (*experiment*) ЕКОНОМІЧНИЙ — допомагає перевірити висновки, узагальнення, виробити практичні рекомендації. Економічні експерименти передбачають вивчення, дослідження економічних явищ і процесів через їх відтворення, моделювання у штучно створених чи природних умовах. За нинішніх умов економічні експерименти проводяться за допомогою сучасної комп'ютерної техніки.

ЕМПІРИЗМ (*empiricism*) — напрям у теорії пізнання, який визнає чуттєві сприйняття єдиним джерелом знань.

ЗАКОН (*law*) — встановлення державою переліку обов'язкових правил і норм економічної та суспільної поведінки всіх суб'єктів на території країни, включаючи усі заборони та обмеження. Закони мають вигляд прийнятих за-

конодавчими органами державної влади або президентом країни у встановленому конституцією порядку нормативно-правових актів, що мають вищу юридичну силу щодо інших нормативних документів (постанов, інструкцій, розпоряджень, наказів). Слід відрізняти юридичні закони країни від економічних, які мають об'єктивний характер, діють незалежно від рішень органів влади, а також від принципів економічної системи.

МАКРОЕКОНОМІКА (*macroeconomics*) — теорія, що вивчає загальномасштабні економічні процеси та економіку як ціле, обсяг національного виробництва, проблеми грошового обігу і ціноутворення, інфляції, зайнятості та безробіття, бюджетної й валютної систем, зовнішньоекономічних відносин тощо.

МАЛЬТУЗІАНСТВО (*maltus system*) — теорія англійського економіста Т. Р. Мальтуса, відповідно до якої економічний добробут визначається не стільки рівнем виробництва, скільки "природним законом народонаселення". За цим законом темпи зростання населення значно перевищують темпи зростання засобів існування.

МАРЖИНАЛІЗМ (*marginal theory*) — напрям економічної теорії, що виник у 70-х роках XIX ст. Ґрунтується на методі граничного аналізу. Відмежовуючись від історичних і соціальних процесів, представники маржиналізму А. Маршалл (Велика Британія), В. Парето (Італія), Д. Б. Кларк, Ф. Хайєк (США) зосередили увагу на дослідженнях "суто економічної діяльності". Маржиналісти зробили значний науковий внесок в економічну теорію, досліджуючи принципи раціонального господарювання. До них належить детальний аналіз функціонування ринку, закономірностей ціноутворення і грошового обігу, техніко-економічних взаємозв'язків виробництва. На основі використання граничних величин маржиналісти створили аналітичний апарат дослідження оптимального використання ресурсів.

МЕРКАНТИЛІЗМ (*mercantile system*) — одна із найбільш ранніх економічних теорій, виникнення якої відносять до XV–XVII ст., тобто до періоду раннього капіталізму. Меркантилісти стверджували, що провідна роль в економіці, створенні національного прибутку належить сфері обігу, а багатство нації концентрується в грошах.

МІКРОЕКОНОМІКА (*microeconomics*) — економічна теорія, що досліджує окремі економічні суб'єкти (сімейні господарства, підприємства, фірми) та конкретні ринки. Розглядає виробництво окремого товару; витрати і прибутки окремих підприємств (фірм), попит і пропозицію на окремий товар; поведінку споживача; сімейну економіку; взаємозалежність окремих ринків тощо.

МОНЕТАРИЗМ (*monetary system*) — економічна теорія і практична концепція економічного управління державою, згідно з якою визначальну роль в економічних процесах відіграють кількість грошей в обігу, а також зв'язок між грошовою і товарною масою. Монетаристи вважають головними інстру-

ментами впливу на економіку регулювання емісією, валютний курс національної грошової одиниці, кредитний відсоток, податкові ставки, митні тарифи.

ОБ'ЄКТ (*object*) — предмет пізнавальної та іншої діяльності суб'єкта.

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ (*political economy*) — наука, яка вивчає закони функціонування і розвитку економічних, виробничих відносин у їх взаємодії з продуктивними силами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ на різних етапах розвитку людського суспільства. Історія розвитку політичної економії як науки надзвичайно складна. Свою назву вона отримала на початку XVII ст., коли французький учений А. де Монкретьєн увів до соціально-економічної літератури термін "політична економія" ("Трактат політичної економії", 1615). Головна його заслуга полягає в тому, що він виділив у особливий самостійний предмет дослідження економічних проблем, відокремивши тим самим економічну науку від інших суспільних наук.

ПРОГНОЗ (*prognosis*) — науково обґрунтована гіпотеза про вірогідний майбутній стан економічної системи і економічних об'єктів та показники, що характеризують цей стан. Розробку, складання прогнозів називають прогнозуванням.

ПРОГРАМА (*program*) — план економічно-соціальних дій, сукупність взаємопов'язаних заходів, спрямованих на досягнення певної мети, вирішення однієї проблеми.

ПРОЕКТ (*project*) — первісний задум, схема наміченого до здійснення об'єкта, подана у вигляді опису, розрахунків, обґрунтувань, кількісних показників, креслень.

РЕГРЕС (*regress*) — процеси зворотного руху, деградації, зниження рівня розвитку, організації; включає момент застою, повернення до вже нежиттєздатних форм і структур.

РОЗВИТОК (*development*) економіки — загальний термін, який означає абсолютні та відносні зміни макроекономічних показників, що характеризують зміни стану економіки країни впродовж тривалого періоду.

СИНТЕЗ (*synthesis*) — метод наукового дослідження, що розглядає економічне явище у взаємозв'язку і взаємодії його складових частин.

СИСТЕМА (*system*) — сукупність взаємопов'язаних елементів, що взаємодіють і становлять певну цілісність.

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ (*systems analysis*) — сукупність методів і засобів, що використовуються при дослідженні та конструюванні складних і нескладних об'єктів, наукових розробок, проектів.

СПОСТЕРЕЖЕННЯ (*observation*) — метод дослідження, який сприяє ознайомленню з економічними явищами, збиранню конкретних фактів економічної дійсності. На цьому етапі економічну теорію можна розглядати як описову, або емпіричну.

СТАТИСТИКА (*statistic*) — економічна наука, а також вид практичної діяльності, спрямованої на збирання, оброблення, аналіз і публікацію зведених підсумкових економічних показників.

СУБ'ЄКТ (*subject*) — індивід або соціальна група, що володіють свідомістю і волею, активно діють і пізнають дійсність, навколишній світ.

СУСПІЛЬСТВО (*society*) — сукупність форм спільної діяльності людей, яка склалася історично.

ТОРГІВЛЯ (*trade*) — галузь господарства, де здійснюється купівля-продаж товарів, а також обслуговування покупців у процесі продажу товарів та їх доставки, зберігання і підготовки до продажу. Розрізняють оптову і роздрібну торгівлю.

ФІЗІОКРАТИ (*physiocrats*) — представники школи політичної економії, що сформувалася у Франції в середині XVIII ст. Засновником школи фізіократів був Ф. Кене (1694–1774), найбільш визначні представники її — Ж. Тюрго (1727–1781), Д. де Немур (1739–1817), В. Мірабо (1715–1789), М. де Ла Рів'єр (1720–1793). Економічна програма фізіократів сформувалася у суперництві з меркантилізмом. На їхню думку, збагачення суспільства пов'язане з матеріальним виробництвом, передусім із сільським господарством. Вони вважали, що саме там створюється "чистий продукт" (надлишок над витратами виробництва). Цей надлишок — дарунок природи, але одержати його можна тільки доклавши працю до землі. Промисловість (а також транспорт і торгівлю) вони визначали як "безплідну сферу", що лише використовує речовину природи, отриману сільськогосподарською працею. Фізіократи започаткували класичну політичну економію.

1.1. СУТНІСТЬ І ПОХОДЖЕННЯ ПОНЯТТЯ "ЕКОНОМІКА"

Слово "економіка" знайоме практично кожній людині з раннього віку. Проте наше первинне уявлення про економіку найчастіше спробне, емпіричне. З окремими сторонами економіки людина стикається повсякденно. Життя кожного з нас пов'язане із задоволенням потреб у продуктах харчування, предметах побуту, одязі та взутті, житлі, засобах транспорту та зв'язку, а також у найрізноманітніших послугах. Товари для споживання виготовляються на різних підприємствах — промислових і сільськогосподарських, перевозяться транспортом на ринки та до об'єктів торгівлі.

Засоби масової інформації — газети, журнали, радіо, телебачення — щодня сповіщають про ті процеси, що відбуваються в господарствах міста чи села, області та держави. Вони розглядають також проблеми бюджету, цін, податків, заробітної плати тощо. За цією інформацією створюється уявлення, що саме це і є економіка.

Отже, у найзагальнішому визначенні до економіки відносять усе те, що створено і використовується людиною для забезпечення життя, отримання засобів існування. При цьому люди мають справу з такими економічними поняттями, як товар, гроші, ціна, вартість. Працюють численні економічні установи — акціонерні товариства, фірми, корпорації, фінансово-банківські та страхові компанії.

У літературі є багато визначень поняття "економіка". Всі вони розпочинаються словами: *"Економіка — це наука про ..."*:

- *діяльність у сфері виробництва і обміну між людьми;*
- *поведінку людей у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних благ і послуг за умови обмежених ресурсів;*
- *спосіб використання виробничих ресурсів (землі, праці, устаткування, технічних знань) для виготовлення різних товарів і розподілу їх між членами суспільства тощо.*

Кожне з цих визначень має в собі, як то кажуть, раціональне зерно, але жодне з них не можна визнати повною мірою науково точним.

Для того щоб розкрити сутність поняття "економіка", розглянемо походження цього слова. З'явилось воно понад два тисячоліття тому і набуло міжнародного значення. Давньогрецький філософ, історик і письменник Ксенофонт не тільки ввів його у вжиток, а й написав перший трактат про економіку. Два грецьких слова "екос" (домашнє господарство) й "номос" (закон) були об'єднані в одне слово — "економікос", яке пізніше трансформувалося в економіку.

Уже стародавні греки розуміли, що вести господарство треба економно, раціонально, дотримуючись певних законів і правил. Водночас наука про господарство ще тільки зароджувалася, і принципи економного ведення господарства були вироблені дослідно, на основі узагальнення практичних дій. І вже згодом, упродовж сотень років закладалися і втілювалися у реальне життя наукові принципи господарської діяльності. Поступово сформувалася економічна наука як складова загальнолюдських знань про засоби створення, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ.

За багатовікову історію існування людства господарство та способи його ведення, закони і правила економічного життя зазнали кардинальних змін.

Проте якщо в давнину під економікою розуміли ведення господарства у власному домі, то для сучасної людини таким домом є вся